

ПРИНЦИП ІСТОРИЗМУ ТА ПАМ'ЯТЬ У ЛІТЕРАТУРНИХ ІСТОРИОГРАФІЯХ

З початку 70-х років минулого століття у філологічних колах точаться дискусії з приводу «смерті історії літератури». Поява історичних концепцій Гайдена Вайта й Ежи Топольського щодо історичних інтерпретацій та літературних стратегій історичного письма сприяли вивільненню історії від часу й максимальному її олітературненню та белетризації. Визначальним для усіх типів історій літератури є те, що на відміну від загальної історії, головним принципом їхнього конструювання є пошуки ідентичності через культурну пам'ять, яка закорінена в мові. Наша пам'ять є лише певними мовними конструкціями, в яких провідну роль відіграє метафора. Те, наскільки історик літератури схильний мислити в тих чи інших риторичних фігурах, визначає характер і стратегію його власної історії літератури.

Ключові слова: історія літератури, лінгвістичний поворот, пам'ять, інтерпретація.

С начала 70-х гг. прошлого столетия в филологических кругах активно проходят дискуссии относительно возможной «смерти истории литературы». Появление исторических концепций Гайдена Уайта и Ежи Топольского относительно исторических интерпретаций и стратегий исторического письма содействовали освобождению истории от времени, максимальной ее белетризации. Показательным для всех типов историй литературы то, что в отличие от общей истории, главным принципом их конструирования оказались поиски идентичности с помощью культурной памяти, которая своими корнями уходит в язык. Наша память это лишь определённые языковые конструкции, ведущая роль в которых принадлежит метафоре. То, насколько историк литературы склонен мыслить в тех или иных риторических фигурах, обозначает характер его собственной истории литературы.

Ключевые слова: история литературы, лингвистический поворот память, интерпретация.

Question of «crisis», and even «deaths» of history of literature for today is one of the most debatable questions in world literary criticism. Problems which took off all the clothes in science as a result of the so-called «linguistically turn» in historical science, force to carry out the revision of all complex of the attain scientific experience. The important question history of literary became to research of national identity. These searches are possible through researches of memory and language. We can determine memory as complex of linguistic constructions. Any linguistic constructions are presented in rhetorical figures. The narration in history of literature to depended from types of rhetorical figures.

Key words: history of literature, linguists turn, memory, interpretation.

Сімдесяти роки минулого століття позначилися актуалізацією антиісторичних напрямів у гуманітарній науці. Не оминув цей процес й історію літератури. Найгостріші баталії розгорнулися довкола питання про можливу «смерть історії літератури». Відомий теоретик Рене Велек, підсумовуючи загальні тенденції в історії літератури на IV Міжнародному конгресі порівняльного літературознавства у Бордо (1970 р.) промовисто назвав свою доповідь: «Занепад історії літератури».

Такі тенденції в літературознавстві безпосередньо пов'язують із загальною кризою усієї історичної науки, витoki якої знаходимо в теорії й практиці деконструктивізму та постмодернізму. Цьому також сприяло зближення у 70-х роках минулого століття історичної науки з лінгвістикою, так званий «лінгвістичний поворот». Зокрема у теоретичній науці про історію почала побутувати думка, що історія ніколи не може дійти до нас у «чистому вигляді», натомість історики завжди ма-

ють справу з текстами, мовою, мовними інтерпретаціями. Поява історичних концепцій Гайдена Вайта, Єжи Топольського щодо історичних інтерпретацій та літературних стратегій історичного письма, сприяли вивільненню історії від часу й максимальному її олітературненню та белетризації. Мова зокрема йде про книжку Є. Топольського «Світ без історії» (Варшава, 1972), у якій вчений говорить про два можливі способи осмислення реальності – історичний та антиісторичний. Перший спосіб безпосередньо пов'язаний з людиною та культурою, антропологічний в певному сенсі; другий – з ідеологіями та утопіями, з вилученням людини з хронології [10]. На думку іншого теоретика літератури, Г. Вайта, історія ніколи не може дійти до нас у «чистому вигляді», натомість історики завжди мають справу з текстами, мовою, мовними інтерпретаціями [6].

Дискусії стосовно можливої «смерті літератури», на нашу думку, можуть засвідчувати принаймні дві речі: вичерпаність предмету дослідження, тобто коли перед дисципліною перестають виникати питання, які можуть бути об'єктами досліджень; та вичерпаність шляхів розвитку самої наукової системи історії літератури, коли випробувані усі можливі методи та способи історико-літературних інтерпретацій.

Ці та інші погляди змусили вчених замислитися над самою природою історії літератури. Питання співвідношення літератури та історії, а також предмету історії літератури привернули увагу дослідників Європи та Північної Америки. Незважаючи на численні дискусії та суперечки чи то на сторінках наукових монографій, чи то на сторінках «новітніх історій літератури», на бажання тих чи інших літературознавців максимально дотримуватися рамок антиісторичних методологій, нікому з них так і не вдалося уникнути принципу історизму. Як слушно зауважує Г. Маркевич: «Історичний горизонт завжди присутній як один з вимірів пізнання літератури у герменевтиці Ганса-Георга Гадамера і концепціях, які перебувають під її впливом. Спроби зробити історичний психоаналіз можна помітити в працях Гарольда Блума. Інтертекстуальні дослідження теж загалом прагнуть до виявлення історичності вписаної в літературний твір. Нарешті – історизм залишається незмінно фундаментальним принципом марксистських орієнтацій в літературних дослідженнях» [3, с. 38-39].

Так само як Єжи Топольський говорить про два типи осмислення реальності, – історичний та антиісторичний, – ведемо мову про два типи історії літератури – наративний та енциклопедичний. Відмінність цих двох типів очевидна. Перший заснований на принципах причинності та наслідковості, і з формального боку є різновидом оповіді, нарації укладеної в хронологічному порядку. Другий тип, є витвором вже постмодерністської наукової практики, пов'язаний зокрема з прагненням до підваження ієрархії в історії

літератури та розумінням того, що неможливо створити максимально об'єктивну, «достовірну» історію. Енциклопедична історія літератури мала б вилучити феномен авторської свідомості, пропонуючи читачеві лише «голі факти». Відтак, такий тип історії є комплексом незалежних статей присвячених тим чи іншим явищам літератури, й укладається, як правило, за алфавітом. Яскравим прикладом такої історії, може бути нещодавно перекладена та видана в Україні «Енциклопедія постмодернізму». Незважаючи на винесений в заголовок термін «енциклопедія», такий тип історії літератури, також дає читачеві хоч і не достатньо історичну проте ґрунтовну теоретичну картину певного явища, епохи, чи автора, однак не пов'язуючи її із загальним історичним контекстом.

Енциклопедичні історії літератури, паралельно з наративними історіями літератури, на сьогодні доволі поширені у європейській науці. В Україні, зокрема, в цьому руслі створюється «Енциклопедія шевченкознавства». Схожий характер має також видання «Довідник. Українська література у портретах і довідках. Давня література – література ХІХ ст.», видана у Києві, 2000р. Слід також зазначити, що енциклопедичний тип історії літератури передбачає колективну працю. На сьогодні нам невідомо жодної енциклопедичної історії літератури, написаної одним автором.

З'єднувальною ланкою між обома типами історій літератури можемо вважати концептуальність. Щоправда природа концептуальності в обох випадках різна. В енциклопедичних історіях літератури вона очевидна, головню стосується первісного вибору об'єкта історичного дослідження (напр. Постмодернізм, драматургія, постать Г. Гете тощо). Що ж до наративних історій літератури, то у них концепція передовсім пов'язана з типом наративної стратегії та актуалізацією певної проблематики. Тобто коли в енциклопедичних історіях вона лежить в основі задуму, то в наративних є інструментом реалізації задуму. Наприклад вже згадуваний Є. Топольський з формального боку, пропонує чотири типи риторичних стратегій написання історичного тексту: засудження/схвалення, аполегетизація; квазі-безсторонність; іронічна відстороненість. Що ж до змістової сторони наративних історій літератури, то для прикладу назвемо працю Ю. Луцького «Між Гоголем і Шевченком», у якій автор зосереджується на ідеї пошуків національної ідентичності.

Для наративних історій літератури момент історизму є не просто важливим, він є тим, що виправдовує їхнє існування, оскільки в їхній основі лежить історичний принцип осмислення реальності. Саме в ситуації такого типу літературної історії виникає питання, яке повторюємо через півстоліття за Р. Бартом, чим є насправді літературна історіографія – історією чи літературою? [1] Навіть приймаючи позицію французького критика, що історія літератури це передовсім «історія функцій», автор також

схиляється, радше, до принципу історичності, ніж інтерпретації.

Зрештою, закономірність такого питання очевидна. Якщо слідувати логіці концепції історії Г. Вайта, не має єдино-правдивої історії літератури, є лише різновиди інтерпретації, що, своєю чергою, породжують інші інтерпретації. Літературна історіографія стає максимально сюжетною, у ній простежується принцип художньої композиційності (це особливо стосується концептуальних історій літератури). З іншого боку, на думку С. Шмідта не існує «об'єктивних» чи «суб'єктивних», «істинних» й «неправильних» історій літератури, а є лише історії літератури різних груп, які вважають вартим їх прочитання й існування [3, с. 291]. У такому разі маємо справу передовсім з історією ідей, а не літературних дій адже за таким принципом будуються ідеологічні, культурницькі, соціальні та інші літературні історіографії.

Однак, щоб уникнути спекулятивності, зазначимо, що без огляду на будь-яку історико-теоретичну концепцію, непохитним залишається явище історичного або ж літературного факту. Звичайно, ми можемо використовувати його для тих чи інших інтерпретацій, за для тих чи інших цілей, однак не маємо права його фальшувати та ігнорувати. Таким чином, відповідаючи на питання чим є історія літератури – історією чи літературою, все ж таки, схиляємося до першого, адже не зважаючи на спокусу історика літератури запропонувати оригінальний сюжет задля викладення певної ідеї, принцип історизму залишається домінуючим.

У дослідженні місця принципу історизму в літературних історіографіях важливим є визначення співвідношення тексту й автора. Слідом за Г. Маркевичем, визначаємо предмет історії літератури як, передовсім, корпус художніх та літературно-критичних творів. Текст, й передовсім текст є визначальним для історика літератури. Він може водночас виступати як засобом, так і цілком дослідження, буди репрезентантом та медіатором. Незважаючи на те, що автор є творцем тексту, він, все ж таки, залишається похідним об'єктом дослідження щодо свого тексту. Зокрема можемо бачити це в процесі дослідження давньої усної літературно-творчості, де питання автора є сумнівним. Гомер нас менше цікавить, ніж його «Іліада» та «Одіссея», а питання В. Шекспіра актуальне лише з огляду пошуку можливих шляхів до прочитання його трагедій та комедій. Поза своєю творчістю для історика літератури він не становить інтересу. Цю думку, зокрема, підтверджує Е. Д. Перкінс зазначаючи, що віддалені історичні події не так впливають на сучасні, як давні літературні твори на сучасну літературу [4, с. 105].

Такий підхід, на нашу думку, свідчить про певну тяглість закладену в самій природі літератури, яку часто називаємо традицією. Можна припустити, що література володіє пам'яттю, яка стає вод-

ночас її досвідом. І саме через таку пам'ять здійснюється вплив текстів одного часу на інший. Такий тип пам'яті можемо назвати внутрішньо літературним. Спостерігаємо, як через певний час в літературних текстах оживають риси забутих фабул, жанрів, поетичних тропів, літературних течій. Таке припущення дає нам підстави наділяти літературу самосвідомістю та певною онтологічністю. Автори не можуть настільки впливати один на одних, як це можуть робити окремі в часі та просторі тексти. Безумовно, автор, опиняючись в певному культурно-інтелектуальному дискурсі сформованому певними творами, виступає в ролі медіатора таких впливів. Можемо також твердити, що автор є лише сумою текстів, які існували до нього, і які з'являються завдяки йому і після його текстів.

Проте в жодному разі не схиляємося до ідеї «смерті автора», адже, виступаючи в ролі медіатора й певним чином інтерпретатора, від авторської індивідуальності залежить якість змістового наповнення та формальної реалізації тексту на письмі. Проте у ситуації ж автора говоримо вже про позалітературну пам'ять, коли власний авторський досвід (часто травматичний) стає визначальним щодо вибору способу художнього письма (або вибору літературного дискурсу) як проговорення і подолання цієї травми. Відтак у ситуації окремого художнього твору часто маємо справу з певним аксіологічно-онтологічним вузлом, коли з одного боку літературний текст стає продовженням літературної традиції, й водночас індивідуальним авторським досвідом, коли в одному творі зустрічаються пам'ять літературних форм та культурна пам'ять.

Проте історик літератури, все ж таки, повинен пам'ятати, що він передовсім має справу з текстами, з пам'яттю текстів, з літературним фактом. Усе інше є лише допоміжним матеріалом для дослідження історичних змін в природі літератури певного часу, народу, літературного напрямку, методу чи соціальної групи. Певним чином історик літератури виступає реаніматором літературної пам'яті, фіксує існуючий і водночас формуючи наступний, той чи інший, історико-літературний дискурс.

У середині 1950-х років в середовищі німецьких медіавістів виникає напрям «історії пам'яті». Серед найпопулярніших стратегій цього напрямку Н. Яковенко називає історичні студії пов'язані з місцями пам'яті, культурною пам'яттю, пам'яттю класів, стратегію «винайдення традиції» [8, с. 217-218]. Прикметно, що усі ці студії безпосередньо пов'язані з теоріями ідентичності. Відсунуті тимчасово на задній план ідеєю постмодернізму про «множинність змістів», сьогодні проблема ідентичності знову повертається на перший план. Ідентичність апріорно усуває множинність та постмодерну іронію, оскільки вона напрям пов'язана з пам'яттю. Пізнання власної ідентичності відбувається через згадування, певну реанімацію пам'яті. Виявлення «правдивої сут-

ності», як правило, трагічне, оскільки відбувається, головню, через повторне переживання травматичного досвіду. Що ж до історії літератури, то, як зазначає Д. Перкінс: «Призначення багатьох історій літератури полягає у підтримці почуття спільності та ідентичності» [4, с. 141]. Відтак, історик літератури може ставити перед собою безліч цілей, однак його текст завжди буде пов'язаний з літературною традицією, культурною пам'яттю та способом її інтерпретації.

Загалом за своїм характером нарративні історії літератури можна поділити на кілька підвидів. Перше, це історії оприявнюючі. Чи мова йде про національні літературні історії, чи про класові, ідеологічні або ж соціальні (наприклад, гендерні) вони завжди будуть направлені на засвідчення певного явища, пошуком логічних обґрунтувань права на існування, права на власну історію та ідентичність. Сюди можемо відносити не лише фундаментальні літературні історіографії, але й окремі літературно-історичні студії присвячені певному явищу.

Другим підвидом історій літератури можна вважати ідеологічні історії завданням яких є історико-культурне обґрунтування певних ідеологічних переконань. Сюди відносимо націоналістичні, Марксистські, фашистські, державницькі, колоніалістичні² (обґрунтування окупації) тощо.

До третього підвиду можемо віднести деконструктивістські історії літератури. Часто вони з'являються як заперечення інших історій літератури. В центрі таких дискусій, як правило, опиняється конфлікт канонів та інтерпретацій. Яскравим прикладом можуть бути історії української літератури писані в ХХ ст. у діаспорі, як виклик та заперечення історій української літератури написаних в Радянській Україні. Такі історії літератури також частково можемо назвати ідеологічними. Але вони, як правило, завжди з'являються як наслідок певної провокації. Як один з прикладів можемо назвати історію літератури М. Дашкевича «Отзыв о сочинениях г. Петрова: Очерки истории украинской литературы XIX столетия» («Отчет о 29-м присуждении наград графа Уварова, СПб.» 1888), яка з'явилася внаслідок критичної рецензії, і переросла у самодостатній історико-літературний текст.

Ще один різновидом можна вважати методологічні історії літератури, написані в руслі певного літературного методу. Наприклад «Історія українського письменства» М. Зерова написана з погляду формалізму, а історія літератури Н. Зборовської – з погляду психоаналізу, про що, зокрема зазначено і в назві роботи: «Код української літератури. Проект психоісторії новітньої української літератури».

Ще кількома локальними можна вважати культурницькі, естетські та мікроісторії історії

літератури. Перший з них полягає у дослідженні історії літератури як елементу культури. Наприклад, «Історія української літератури» Дмитра Чижевського розглядає історію літератури в контексті загальноєвропейської культури через історію художніх стилів. Що ж до естетських історій, то це історії написані через призму естетичних поглядів певної епохи як наприклад «Історія української літератури» С. Єфремова написана з позицій народницької естетики чи С. Павличко з погляду естетики модернізму «Дискурс модернізму». Що ж до мікроісторій, то назва говорить сама за себе. Для прикладу назвемо дослідження Т. Гундорової про О. Кобилянську «Femina melancolica», у якій авторка детально простежує загальні історико-літературні тенденції на прикладі творчості одного автора.

Також у науковому дослідженні «Чи можлива історія літератури» Д. Перкінс говорить ще про кілька типів історії літератури: позитивістську, концептуальну та рецептивну. З усіх трьох типів, найбільш доречною автор вважає концептуальну історію, яка покликана демонструвати історію певної концепції.

Властиво визначальним для усіх типів історій літератури є те, що на відміну від загальної історії, головним принципом їхнього конструювання є пошуки ідентичності через культурну пам'ять. У цьому випадку показово, що, наприклад, польський дослідник С. Жулкевський замість терміну «історія літератури» пропонує термін «літературна історія культури» [11]. Властиво на перетині культурних, історичних та літературних площин формується феномен внутрішньої та зовнішньої літературної пам'яті.

З питанням актуалізації пам'яті в історіях літератури тісно пов'язане питання мови. А саме як за допомогою мови і через мову конструюється історична пам'ять в текстах історії літератури. Це надзвичайно складне й водночас актуальне питання. З одного боку, воно простягається у поле культурних досліджень, а з іншого – історико-політологічних. Поль Рікер, визначаючи характеристики пам'яті, зазначає, що у співвідношення часу та оповіді з'єднувальною ланкою виступає пам'ять. З одного боку, пам'ять – берегиня часу, а з іншого – пам'ять потребує мови як засобу вираження. Відповідно пам'ять виконує функцію свідчення про події, що відбулися в часі, а оповідь дозволяє структурувати пам'ять [5, с. 6]. Як би ми не хотіли, уникнути цього питання, чи обмежити його лише сферою літературної теорії й естетики, неможливо. Адже, бачимо, як в процесі актуалізації того чи іншого «спогаду» часто відбувається й міфологізація пам'яті.

Одним з революційних явищ пов'язаних з мовою в інтелектуальній історії другої половини ХХ ст. став «лінгвістичний поворот». Однак, коли феномен «лінгвістичного повороту» викликав свого часу паніку серед істориків, то для істориків літератури він оприявнив нові шляхи дослідження літератури. Як вже було зазначено, ідея «лінг

² Під терміном колоніалістичні маємо на увазі літературні тексти, в яких відбувається свідоме залучення літератури окупованого народу до літератури окупанта. Протилежністю виступають націоналістичні історії.

вістичного повороту» належала американському теоретику історії Гайдену Вайту. На думку дослідника, кожен історичний текст є продуктом подвійного мовного конструювання – спершу автором документа, згодом – істориком, який вивчає цей документ. Такий підхід апріорно позбавляє історика шансу на пізнання «справжньої історії», тоді ж коли для історика літератури – це є щоденною реальністю. Адже він завжди має справу з текстами, які були створені іншим автором. Історик літератури постійно змушений перебувати у двох фокусах спостереження: з одного боку дивитися на твір з погляду часу, з іншого – на час з погляду твору. Зведення цих двох фокусів до одного і є властиво завданням історика літератури. І в цьому процесі мова стає архіважливим інструментом. Вона дає нам шанс уникнути певної пастки спрощення для історика літератури, коли, користуючись висловом Г. Маркевича: «... нарацію про процес ми замінюємо послідовністю його статичних відрізків у різних часових точках» [3, с. 46]. Тобто замість того, щоб вивчати як і чому відбувалися ті чи інші зміни в історії літератури, ми обмежуємося лише питанням що відбувалося на тому чи іншому етапі. Відтак історія дії замінювалася історією фіксування.

Будь-яка історія так само нерозривно пов'язана з пам'яттю, як пам'ять пов'язана з мовою. Наша пам'ять є лише певними мовними конструкціями, в яких провідну роль відграють метафора та метонімія. Водночас історія є переконанням щодо «правдивості пам'яті» історика про те, що і як відбулося. Те, наскільки історик літератури, зок-

рема, схильний мислити в тих чи інших риторичних фігурах, визначає характер і стратегію його власної історії літератури. Безумовно, така надмірна суб'єктивізація історії, певним чином, позбавляє історії самої історичності, стає полем інтерпретаційних конструкцій замість історичної ре-конструкції. Однак, що робити істориків літератури, коли він ізначально має справу із «суб'єктивними» текстами. Знову й знову постає питання – наскільки історик літератури може довіряти авторові художнього чи критичного тексту, який водночас виступає добровільним свідком часу, пам'яттю епохи. Адже, як зазначає Т. Гундорова: «<...> особливу роль для переборення травматичного минулого відіграє постать свідка: той хто свідчить – свідчить без принуки, і його розповідь є довільним і сам визначальним актом. Так сама реальність минулого конституюється цим актом свідчення. Свідок не хоче змінити минуле, але він готовий свідчити про минуле, і цим самим готовий зрозуміти його» [2, с. 11-12]. Таким чином для історика літератури питання зміщується з того що сказав «свідок» на те чому і як він це сказав. Звідси актуалізується важливість додаткових свідчень – щоденників, спогадів, листів, і також усього літературно-критичного дискурсу часу автора. Співвідношення історії літератури та літературно-індивідуальної пам'яті стає наріжним каменем не лише мовної стратегії історико-літературного письма, але формування канону, концепції та ідентичності літературної історіографії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Барт Р. История или литература // Ролан Барт. Избранные работы. Семиотика. Поэтика / Р. Барт ; [пер. с фр., сост., общ. ред. и вступ. ст. Г. К. Косикова]. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с.
2. Гундорова Т. Передне слово. Посттоталітарна пам'ять : засвідчити, виправити, виправдати / Т. Гундорова // Ідентичність і пам'ять у пострадянській Україні : Монографія / [відп. ред. Мирослава Антонович]. – К. : Дух і Літера, 2009. – 496 с.
3. Маркевич Г. Дилеми історика літератури / Г. Маркевич // Теорія літератури в Польщі. Антологія текстів. Друга половина ХХ – початок ХХ ст. / [упоряд. Б. Бакули ; за заг. ред. В. Моренця ; пер. з пол. С. Яковенка]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 531 с.
4. Перкінс Д. Чи можлива історія літератури? / Д. Перкінс ; [пер. з англ. А. Іщенко]. – К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. – 152 с.
5. Рикёр П. Интервью с профессором Полем Рикёром к изданию в России книги «Память, история, забвение» // Рикёр П. Память, история, забвение / П. Рикёр ; [пер. с франц. и вступ. сл. В. Янкелевич]. – М. : Издательство гуманитарной литературы / (Французская философия ХХ века). – 2004. – 728 с.
6. Енциклопедія постмодернізму / [ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора]. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2003. – 503 с.
7. Сміт Е. Націоналізм : теорія, ідеологія, історія / Е. Сміт ; [пер. з англ. Р. Фещенко]. – К. : Вид-во «К.І.С.», 2004. – 170.
8. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 375 с.
9. Schmidt S. J. On Writing Histories of Literature / S. J. Schmidt // Poetics 14 (1985). – P. 291.
10. Topolski J., Świat bez historii / J. Topolski. – Poznań : Wydawnictwo Poznańskie, 1998. – 243 s.
11. Żółkiewski S. Pozytki poznawcze i granice stosowania analizy tekstów kultury, cz. 2 / S. Żółkiewski // Kultura i Społeczeństwo. – 1985. – Nr. 2.